

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXX (2022).
Книжка / Issue 1

DOI: 10.54664/PKGM3428

ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО В СЕВЕРОИЗТОЧНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ ПРЕЗ 50-ТЕ – 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Невена НЕДЕЛЧЕВА*, Алджан ДЖАФЕР**

CHURCH BUILDING IN THE NORTHEASTERN BULGARIAN LANDS DURING THE 1850s – 1870s

Nevena NEDELICHEVA, Aldzhan DZHAFER

Abstract: *This report presents the construction of churches in Eski Juma, Osman Pazar, Hezargrad, and in several other settlements in the 1850s – 1870s. It also focuses on the procedures for building churches and on the reasons for their mass construction in the region under review during this period. The study analyzes the applications of the population, their reasons, and the ethnic composition of the settlements studied. In addition, the paper discusses issues concerning the construction of the churches themselves, their size, organization, and financing.*

Keywords: *church; Northeastern Bulgaria; 19th century; Ottoman Empire; Christian population.*

Първата половина на XIX в. е време, което се свързва с повсеместно църковно строителство в Османската империя. Интензитетът на този процес се дължи на редица фактори. Обществената атмосфера в империята след Одринския мир от 1829 г. и предприетите реформи през следващите десетилетия допринасят много за демократизирането на обществения живот, включително и в отношението към немюсюлманите в империята [Манолова-Николова, Н. 2012, с. 104]. С издадените правни актове (Гюлхански хатишериф през 1839 г., Хатихумаюн през 1856 г.) се променя статутът на християнското население в империята и се премахват голяма част от пречките за построяване и ремонт на църкви [Koyuncu, A. 2014, s. 54–55; Autekin, E. A. 2022, s. 79–80]. Всичко това, в съчетание с нарасналото благосъстояние на българското население, спомага за настъпилия „бум“ в строежа на църкви в империята, включително и в изследваните от нас региони от североизточните български земи.

Изследването на църковното строителство от този период едновременно маркира промените, които настъпват в османската политика спрямо немюсюлманското население в империята, но и дава възможност в детайли да се проследят всички важни моменти в процеса на извоюване на собствен религиозен храм. Предложеното изследване се фокусира основно върху

* Невена Неделчева – доктор по история, гл. уредник в Исторически музей – гр. Попово; България; @ nedelceva.nst@gmail.com

** Алджан Джафер – уредник в Исторически музей – Омуртаг; България; @ alcan_djafer@abv.bg

първата половина на XIX в., използвайки примера на три градски центъра от североизточните български земи – Хезарград (дн. гр. Разград), Осман пазар (дн. гр. Омуртаг) и Ески Джума (дн. гр. Търговище), както и прилежащите им региони. И трите селища, както ще проследим в хода на изложението, се появяват в османската документация като изцяло мюсюлмански поселения, които постепенно приемат заселници християни от съседно разположени села. В тези условия е изключително интересно и важно да се проследят състоянието на енорията и наличието или липсата на основните ѝ съставни елементи: енорияши, храм и свещеници.

Фокусът на предложеното изследване ще бъде насочен към един от тях – храма и неговите обществени измерения. Ще се опитаме да изясним основните стъпки при изграждането на църкви в тази част на българските земи, базирайки се основно на необнародвани османски документи от 50-те – 70-те години на XIX век. Времевият обхват, на който се спираме, не е случаен. Това е времето, в което изследваният от нас регион преживява своеобразен бум в строежа на църкви – както в градските центрове, така и в селищата с християнско население. Засиленото църковно строителство там пряко кореспондира с реформите, които се случват в империята и дава нагледен израз на промените, които изживява.

Преди да пристъпим към самите инициативи по изграждането на храмове, съвсем накратко ще представим социалния и икономически профил на трите изследвани града. Това е особено необходимо, за да може да си изясним по-лесно средата, в която се издигат християнските храмове. Конфесионалният облик на проучваните градски центрове, както и на населението в прилежащите им селища, е ключов елемент от процеса на изследване на църковното строителство в тях. Демографските показатели на общността в даденото село и характерът на другите религиозни групи, с които съжителства, имат немалко значение.

Хезарград

В османската документация Хезарград се появява в самото начало на XVI в. като селище, населено изцяло с мюсюлмани [ТИБИ, т. 3, с. 441–442]. Макар да няма официално статут на град, селището има типичен градски облик с множество монументални сгради и полифункционална икономическа структура. В средата на шестнадесетото столетие в Хезарград живеят 199 мюсюлмански домакинства и 60 неженени мюсюлмани. Данните категорично говорят за интензивен процес на разрастване на селището в териториален и демографски аспект. През следващия, XVII в. процесът на нарастване броя на населението на града продължава с бързи темпове. Това е времето, в което се наблюдава нарушаване на конфесионалната му хомогенност. Освен вписаните 351 мюсюлмански домакинства, организирани в девет градски квартала¹, в Хезарград вече живеят 68 немюсюлмански домакинства, населяващи Варош-и Хезарград, нам-и дигер Каяджък пънар – Вароша (християнската част на града) [Иванова, С. 2006, с. 170–174], и Махалле-и ермениян (Арменската махала). По-нататъшна представа за конфесионалното състояние на селището ни дават дефтерите от първата половина на XIX в. В средата на века в Разград живеят 5265 мюсюлмани и 1180 християни, разпределени в десет градски махали.

Разчупването на религиозния му облик е „засегнало“ и изцяло мюсюлмански дотогава махали. От десетте кватрални структури, в които е организирано селището през 1845–1846 г. 5 са изцяло мюсюлмански, с население от 105 до 200 домакинства². Населени единствено от християни са две от махалите на града – познатата ни от предходните столетия Махале-и Варош и новопоявилата се Махале-и Мустафа челеби зиммиан. Християни живеят разпръснато и в 3 от мюсюлманските махали на града с общо население от 59 домакинства. Това са Махале-и Ибрахим бей, Искендер бей и Касъм бей.

През XIX в. икономическата структура на града вече е в завършен вид. Основната тенденция в стопанския профил на Хезарград е ясно изразената доминация на земеделието сред

¹ BOA – İstanbul, TD 771, с. 144–145.

² BOA – İstanbul, ML. VRD. TMT.d, 12028; ML. VRD. TMT.d, 11940; ML. VRD. TMT.d, 11958; ML. VRD. TMT.d, 11961; ML. VRD. TMT.d, 11966; ML. VRD. TMT.d, 11969; ML. VRD. TMT.d, 11970; ML. VRD. TMT.d, 11971; ML. VRD. TMT.d, 11972; ML. VRD. TMT.d, 11973.

заниманията на преобладаващата част от населението (37%). В същото време теметтуат дефтерите³ за града разкрива и голямо разнообразие на упражняваните занаяти, ако разгледаме пълния им списък. Общият им сбор е 88, сред които най-разпространени са търговците (бакали), шивачите (терзии), одунджиите (търговец на дърва), грънчарите, професии в сферата на обслужването, кожаро-кожухарството и пр.

Ески Джума

Другото изследвано селище – Ески Джума, по сходен начин се появява в османската документация през XVI в. Според някои изследователи първото споменаване на селище, с подобно име се открива в тахир дефтер от 1530 г. като Джумалу [Събев, О. 2002, с. 64; Ковачев, Р. 2009, с. 84–96]. От друга страна обаче, прави впечатление, че там, където е записано село Джумалу, не фигурира Ески Джума, и обратното. В пределите на днешната област Търговище съществува село Черни бряг, общ. Антоново, чието старо име е Джумалу. Вероятността Джумалу да се идентифицира с днешния Черни бряг е твърде възможна. В тази връзка е допустимо да отнесем неговото основаване след 1536 г. Наименованието на селище с познатото ни Ески Джума, Джума или Джума пазаръ се среща за първи път през 1542–1543 г. в регистър на юрците [Gökbilgin, T. M. 2008, s. 147–196; Джафер, А., Салим, М. 2019, с. 163–178; Джафер, А., Салим, М. 2021, с. 19; Yılmaz, H. 2021, s. 506⁴].

Християнски домакинства в него се появяват само няколко десетилетия по-късно. През 1579 г. в селището вече живеят 95 мюсюлмански домакинства, 41 неженени мюсюлмани, 7 домакинства на християни и 9 неженени [Кийл, М. 2017, с. 695]. През целия XVII в. християнският елемент присъства в религиозния облик на града, макар и да са налице известни колебания в неговата численост⁵. Средата на XIX в. ни среща с голям за времето си и важен в региона икономически център. Теметтуат дефтерът от 1845–1846 г. регистрира 1134 домакинства, от които 843 на мюсюлмани, разпределени в 21 махали, и 291 домакинства на немюсюлмани, всички живеещи в махале-и Варош⁶. Прави впечатление многократно увеличилото се немюсюлманско население на града, в голямата си част пришло от съседни региони.

Възникнал като изцяло мюсюлмански град, постепенно Ески Джума се утвърждава като ислямски център и важно пазарно средище. Оформянето му като занаятчийско и административно средище с ежегоден панаир привлича множество заселници, предимно от околните села. Наред с мюсюлманите българите християни също предпочитат живота в кадийския център. Основното занятие на местното християнско население, което ангажира 48% от жителите на махала Варош, е терзийството. Регистърът от 1845–1846 г. разкрива и много други поминъци, в които местното християнско население се специализирало, като грънчарството, абаджийството, куюмджийство и пр.

Осман пазар

Първото споменаване на селище с подобно име е през 1530 г. като Арабаджъ Осман [370 Numaralı 2002, s. 97]. Под това име срещаме селището и в още няколко османски документа от XVI в. [Gökbilgin, T. M. 2008, s. 146; Kayapınar, A., Erdoğan Özünlü, E. 2015, s. 242]. През целия XVI в. никъде в проучените от нас документи не се среща наименованието Осман пазар или Осман пазаръ. Това название на изследваното селище се появява през следващия век и на места е записано, като Ала Килисе (Ала кинисе) с друго име Осман пазар [Gökbilgin, T. M. 2008, s. 272]. В преведения от М. Калицин поименен опис на пълнолетното мъжко население

³ BOA – İstanbul, ML. VRD. TMT.d, 12028; ML. VRD. TMT.d, 11940; ML. VRD. TMT.d, 11958; ML. VRD. TMT.d, 11961; ML. VRD. TMT.d, 11966; ML. VRD. TMT.d, 11969; ML. VRD. TMT.d, 11970; ML. VRD. TMT.d, 11971; ML. VRD. TMT.d, 11972; ML. VRD. TMT.d, 11973.

⁴ Благодарим на автора за предоставената информация от неговото изследване, което предстои да излезе от печат.

⁵ BOA – İstanbul, TD 771, с. 290–294.

⁶ BOA – İstanbul, ML. VRD. TMT.d, 11902.

ние на каза Осман пазар, съставен с оглед облагането и освобождаването му от данъка авариз (1641–1660 г.) [Андреев, С., Калицин, М., Мутафова, К. 2009, с. 167–168, док. № 6], непосредствено след каза Осман пазаръ с друго име Ала кинисе следва опис на данъкоплатците, обложени с авариз от самата касаба Осман пазаръ.

Осман пазар се оформя като град и център на каза през XVII в. Населението му бързо нараства, процесът е предопределен както от новото му място в османската административна система, така и от средищното му разположение. Регистрираните към него 115 християнски домакинства в първата четвърт на XVIII в. предполагат и нуждата от молитвен дом [Андреев, С., Калицин, М., Мутафова, К. 2009, с. 276–282, док. № 49]. През средата на XIX век приблизителната численост на града възлиза на 3342 души, от които 566 християни и 2776 мюсюлмани⁷. Християнското население на Осман пазар е концентрирано в една махала – Варош. Основните занимания на населението са насочени към занаяти, като терзии⁸, калпакчий⁹, куюумджи¹⁰, ханджии, бояджии, шербетчий¹¹, обуцари, кираджии¹², халаджии¹³, ковачи, налбанти¹⁴, хлебари, дюлгери¹⁵, ескиджи¹⁶ и тюфенкчи¹⁷. Сред тях преобладават хората, упражняващи занаятите терзийство и калпакчийство. Прави впечатление липсата на хора, занимаващи се със земеделие. В Осман пазар тези, които се занимават със земеделие, са доминиращо сред мюсюлманските жители на града. Високият им дял спрямо общото население определя цялостния икономически профил на града като земеделски.

Предпоставки за църковно строителство през първата половина на XIX в.

След османското нашествие значително намалява броят на енорийските храмове и на самите свещеници [Тодорова, О. 1997, с. 78; Мутафова, К. 2013, с. 215]. Това е особено характерно за територията на североизточните български земи, в която изцяло се ситуират изследваните от нас региони. Поставено в условията да живее под нова политическа и най-вече религиозна власт, местното население е принудено да се съобразява с нови стандарти на живот и поведение, включително и в свободното изповядване на християнската религия и обредност.

В политиката си спрямо немюсюлманските поданици на империята османците следват Ханифитската правна школа. Обстоятелство с огромно значение що се касае до отношението им спрямо „хората на Писанието“. В този смисъл и в пряка връзка с правната школа, която османската държава следва, на хората със свещено писание (*ахл-и китаб*) – християни и евреи, османците признават правото на собствени религиозни институции [Мутафова, К. 2013, с. 22]. Наред с това обаче шериатът налага и ред ограничения. През XVI в. решенията са единствено в рамките на класическата ислямска трактовка – позволено е само възстановяването на църкви, съществували преди завоюването. Впоследствие някои от фетвите на по-късните шейх юл-ислями надхвърлят това ограничение, макар строежът на нови църкви отново да е свързан с ред притесняващи условия и неправомерно изисквани подкупи от всички обвързани с този въпрос институции [Мутафова, К. 2013, с. 47].

Практиката обаче показва, че в действителност са построени християнски храмове и в селища с българско население, основани след завоюването, или в такива, в които няма каквито и да било податки за съществуващ по-рано храм [Градева, Р. 2008, с. 126–163]. Този въпрос

⁷ BOA – İstanbul, NFS.d. 6359; NFS.d. 6361.

⁸ Шивач, крояч.

⁹ Производител или продавач на кожени шапки.

¹⁰ Златар.

¹¹ Производител или продавач на сладки плодови напитки.

¹² Хора, които пренасят стока или пътници по различни маршрути и на различни разстояния.

¹³ Хора, които се занимават с обработката на памук.

¹⁴ Подковач на подкови.

¹⁵ Дърводелец.

¹⁶ Пътуващ търговец на стари стоки.

¹⁷ Оръжейник, дворецов страж.

с пълна сила засяга изследваните от нас три градски центъра и прилежащия им регион от селища. Демографската криза, която изживява християнската общност в тези земи през втората половина на XVII в. и в началото на XVIII в., рефлектира върху състоянието на религиозната мрежа и числеността на духовенството. От този период е трудно да търсим сигурни податки, освен пътеписната литература за църковно строителство в Разград, Омуртаг и Търговище и прилежащите им региони. Наличието на такива по-скоро е изключение, отколкото повсеместно явление. Историята на храма в Ески Джума води началото си от 1818 г., когато местното християнско население инициира построяването на църква [Ескиджумайска кондика, 2006]. Липсват сведения за наличието на по-ранен храм в града, макар да е трудно да си представим, че живеещата в града християнска общност е нямала свой молитвен дом.

Сходно е положението и в другия изследван градски център – Осман пазар. В османски документи от края на XVII и началото на XVIII в., представляващи молби (арзухали) на константинополските патриарси до султана във връзка с отстраняване на пречки при събиране на църковните данъци, с права на духовенството и назначаване на ново такова [Андреев, С., Калицин, М., Мутафова, К. 2009, с. 199, 201, 216–217, 219–220, 236–237], не се откриват податки за съществуващ в града християнски храм. Изследванията на М. Тошев през последните години показва добрата свещеническа осигуреност на Осман пазар през XVIII в. [Тошев, М. 2010, с. 14–15], а сведенията за църковна утвар препращат към организирано богослужение и евентуално наличие на по-ранна храмова обител още през XVIII в. [Стефанов, Л. 1935, с. 35]. Тези сведения биха могли да се разчетат като отправни точки, върху които може да основем заключението си за съществуваща през втората половина на XVIII в. християнска църква в Осман пазар.

Единственият градски център, за който разполагаме със сведения за съществуващи християнски храмове от периода преди XIX в., е Хезарград. Първото известие за наличие на църковен храм в града датира от 1640 г. В доклада си до Конгрегацията Петър Бюград съобщава за две църкви [Пътища и пътешественици 1982, с. 62]. Вероятно двата храма са били разположени в българската махала – Варош [Иванова, Е., Ганчева, Д. 2007, с. 156]. Тези сведения са потвърдени от Филип Станиславов, който през 1659 г. отбелязва наличието на 2 български църкви в града [Явашов, А. 1930, с. 85]. Липсата на допълнителни сведения, както и на системни археологически разкопки не дава възможност да се проследи съдбата им. Ел. Иванова и Д. Ганчева допускат, че църквата „Св. Николай Чудотворец“ е издигната на мястото на един от двата, описвани от католическите духовници, храма [Иванова, Е., Ганчева, Д. 2007, с. 156]. Малко се знае за историята на църквата преди руско-турската война от 1828–1829 г., а известното дължим на Анание Явашов [Явашов, А. 1930, с. 172].

Бумът на църковно строителството в трите градски центъра, както и в селищата около тях препраща към XIX в. и се свързва с обществената атмосфера след Одринския мир от 1829 г. и предприетите реформи в империята през следващите десетилетия [Манолова-Николова, Н. 2012, с. 104]. С Гюлханския хатишериф (3 ноември 1839 г.) са направени важни крачки към налагане на принципа за равенство пред закона за всички поданици на Османската империя, без значение към коя религия, орден, пол и националност спадат [Кочуңсу, А. 2014, с. 54–55]. С обявяване на Хатихумаюна през 1856 г. правата на немюсюлманите значително се разширяват в рамките на османската идеология за равни права на всички поданици. Една от най-важните точки на фермана всъщност е свързана именно с църковните инициативи на християнското население. Според нея се премахва голяма част от пречките за построяване и ремонт на църкви, синагоги, манастири и училища за немюсюлманите [Кочуңсу, А. 2014, с. 54–55], свързани с редицата ограничения от предходните столетия или поне не се спазват в тяхната цялост. По този начин значително се улеснява ремонтът на църкви, синагоги, училища, болници и се разрешава строежът на нови. Все условия, които благоприятстват настъпилния „бум“ в строежа на църкви в изследваните от нас региони от североизточните български земи.

Църковно строителство през 50-те – 70-те години на XIX в.

Документите от XIX в. представят възродена християнска общност, която постепенно набира мощ в изследваните градски центрове и в по-напредничавите селища около тях. Увеличаването на християнското население предполага засилване нуждата както от свещеници, така и от нови черкви. Храмът е „официалното лице“ на християнската общност, противостояща на мюсюлманската и център с ясно изразени интегриращи функции през XVI в., както го описва Красимира Мутафова [Мутафова, К. 2013, с. 47]. През XIX в. обаче той е и нещо повече – символ на нарасналото самочувствие на населението по места и явен признак за неговото благосъстояние.

В контекста на всичко това ще се опитаме да представим с няколко примера основните стъпки и инициативи, които българската общност по места трябва да извърви, за да изгради свой храм. Така поставените цели са обект на изследване от Р. Градева и Н. Манолова-Николова в един по-ранен период от време и са базирани на примери от други региони в българските земи [Градева, Р. 2008, с. 126–163; Манолова-Николова, Н. 2012, с. 104–114; Манолова-Николова, Н. 2016]. В този смисъл ще се опитаме да проследим доколко установените етапи от получаването на султанско позволение се следват и в този период, като открием спецификите и новите моменти от дългия път по издействане на разрешение за строителство на църковен храм, както и особеностите, характерни за проучвания регион. Изследваните различни османски документи и молби на местното християнско население позволяват да се разкрие в детайли начинът, по който се получават разрешенията за строеж, колко струва изграждането на храм, кои са инициаторите и какви са реакциите на османската власт и местното население през 50–70-те години на XIX в.

Процесът на издействане на султанско благоволение за строеж на християнски храм и през XIX век остава дълъг, изисква спазването на определени условия и стъпки. Султанското позволение е задължително условие, особено за селищата със смесено население, а бюрократичните процедури са тежки и продължителни. Въпреки това с прилагането на двата фермана от първата половина на XIX в. на практика започва масовото изпращане на молби за ремонт и строеж на нови църкви от българските общности в изследваните региони.

В проучените от нас османски документи и молби на населението от Ески Джума и Осман пазар, както и от селата Водица, Узундже Алан (дн. с. Равно), Опака, Дрянофче (дн. с. Дряновец), Паламарца, Хасанлар (дн. с. Гецово), Кълъчлар (дн. с. Асеново), Кривина (дн. с. Кривня), Топчии, Чаирнова (дн. с. Камен), Декили таш (дн. с. Побит камък), Шушинче (дн. с. Сушица) и Кара Хасан (дн. с. Зараево) от голямата хезарградска нахия Кара Лом, ясно са заявени инициаторите и мотивите за издигането или ремонта на църковен храм. Както изтъква Р. Градева инициаторите на храм е първата стъпка от дългия път за реалното му постигане [Градева, Р. 2008, с. 138–139]. Всички изследвани от нас молби показват, че инициаторите през този период са локалните християнски български общности – „жители и съжители“, „жители на селото...“. Сред тях са местни първенци, духовници (там, където ги има – като поп Никола във Водица, поп Герги в Кривня и пр.), просветни деятели (даскал Пенчо от Паламарца например¹⁸) и будни жители. Всички те поставят имената си, личните си печати и отпечатъци от пръсти върху молбите за издигането на местния духовен храм, оставяйки трайна следа в регионалния обществен живот и икономика. Без съмнение, както изтъква Н. Манолова-Николова, ангажирането им с църковното строителство им създава солиден социален престиж и репутация [Манолова-Николова, Н. 2016, с. 37], запечатвайки завинаги имената им в историята на даденото селище.

Документите и местните предания дават добра представа за участието на хората в самото съграждане на храмовете, които измолват. В градежа на новите църкви се включва цялото местно население както с пари, така и с ангария. Помощта е произволна, но веднъж обявена, тя трябва да се даде. В противен случай длъжникът към градския бюджет изтърпявал наказа-

¹⁸ BOA – İstanbul, I.HR. 233/13723, с. 5.

телна санкция. Той нямал право на годеж, на женитба, на погребален ритуал и пр. [Овчарова, М. 2002, с. 53]. Показателен е случаят при ремонта на църковния храм в Търговище в периода 1849–1851 г., когато населението повсеместно се включва при докарването на камък от близкото плато „Фисека“ и на дървен материал от Балкана. Местните предания дори разказват, че жените и децата по цял ден счуквали стари керемиди и тухли за варовия разтвор [Тулешков, Н. 2002, с. 15]. Нарочен документ издава и разградската българска общественост, в който ясно се заявява, че „*ся обещаваме мало и голямо сякой споредъ силата си, да помагаме деломъ и словомъ...*“ [Явашов, А. 1930, с. 133]. Все инициативи, които свидетелстват за кипежа и духовния плам, с които местното население издига своите духовни обители.

Освен въпроса за това кой стои в основата на искането за ремонт на църква или изграждането на нов храм е важно да бъде изяснено и към кого отправят те своите молби? Наблюденията ни върху запазените документи по строителството или ремонта на църкви в изброените по-горе селища и градски центрове водят към няколко извода. На първо място, прави впечатление, че молбите, писани в периода 1858–1859 г., са адресирани до „*Ваше всесвятейшество милостивнѣиши Владико и Господине*“¹⁹, т.е. към Търновската митрополия, към която все още се числи населението на каза Хезарград. Такъв е случаят с арзухала на жителите на село Водица от нахия Кара Лом, които отправят молбите си към „*общата наша майка В. Христова Църква, за да са отнесе според новите съчинения към В. Порта и изпроси царско позволение...*“²⁰. По идентичен начин са адресирани и молбите на християнското население от селата Топчии, Декили таш и Чаирнова, отново разположени в същата нахия, както и прощението на османпазарската българска общност.

Промяната, която настъпват в църковната организация по места през 60-те години на XIX в., свързана с промяна на статута на Червенската епископия, а преди това – на Преславската, както и прогонването на много от гръцките духовници или отказа на населението да се обръща към тях [Тютюнджиев, И. 2007], е пряко отразена в молбите на българите от този период. Тези с които разполагаме, писани в периода 1862–1863 г., ясно подсказват тази нова тенденция. Жителите на разградското село Дряновец отправят молбите си не към владиката, а към „*Главный Губернатор Силистренскаго Еялета Арифъ Паша Ефендимизъ*“²¹. През същата 1862 г. към Ариф Паша отправят исканията си за духовен храм и жителите на селата Опака и Равно отново от същата каза. Българската общност вече не иска Църквата да посредничи между тях и държавните институции, а самите те молят Височайшето правителство да им позволи с ферман да си издигнат храм. Те се възползват от изконното си право като немюсюлмански поданици на Османската държава да ползват услугите на местния кадийски съд и по всяка вероятност той препраща молбите им до султана и координира самия процес по издигането на дадената църква.

В молбите от 50-те и 60-те години на XIX в. българското население ясно заявява и основанията си за строителство на православен храм. В най-голяма част от молбите, особено в селата, като основен мотив се изтъква фактът, че населението не разполага със своя църква, за да изпълнява в нея християнските си обреди и да благославя Бог и Царя. В прощението също така много ясно се упоменава патронът на църквата, точните ѝ размери, както ѝ характерът на мястото, върху което ще се строи. Най-често за последното изрично се заявява, че е арзи-мири²², че е закупено от общността или е собственост на някого от тях и се отстъпва безвъзмездно. Така например жителите на село Водица от нахия Кара Лом заявяват в молбата си, че ще издигнат църква „*в школския двор, който са купи преди 16 години от притежателя Дядо Колю и мястото е съвсем арзи мира*“²³. Сходно е уверението и на българите от Чаирнова (дн. с. Камен), които заявяват, че определеното място е сред селото им, закупено е общо и е арзи-мири и „*не причинява никому ни най-малка вреда и досаждаване*“²⁴.

¹⁹ BOA – İstanbul, I.HR. 165/8839, л. 7.

²⁰ BOA – İstanbul, I.HR. 165/8839, л. 7.

²¹ BOA – İstanbul, I.HR. 197/11199, л. 8а-8б.

²² Мирийска (държавна) земя.

²³ BOA – İstanbul, I.HR. 165/8839, л. 7.

²⁴ BOA – İstanbul, I.HR. 165/8893, л. 21.

Както изтъква Р. Градева, след изпращането на молбата от страна на населението следва проверка на статута на земята, на която ще се издигне, нейното местоположение и допустими размери от страна на централната администрация. Едва тогава населението получава разрешение за строеж [Градева, Р. 2008, с. 140–143]. Въпреки тези чисто административни процедури, точно в този момент проличава промяната, настъпила в отношението към немюсюлманските поданици на империята и значителните свободи, които държавата допуска в религиозния им живот. Съвсем естествено все още се спазват ред ограничения и изисквания, като това църквата да не бъде в близост до мюсюлманска махала, до джамия [Кочуңсу, А. 2014, s. 54–55], самата мюсюлманска общност да даде своето позволение и пр. Именно поради това този момент намира важно място във всяка молба. Местните инициатори не пропускат да отбележат конфесионалния състав на селището и броя домакинства на всяка общност. Правят се различни уверения към мюсюлманското население, че сградата няма да създава пречки, да дразни и да нарушава спокойствието на местните мюсюлмани, че ще бъде разположена далеч от тях и пр. Въпреки това фактът, че всички тези молби са одобрени, църквите впоследствие съградени и днес все още съществуват в тези селища, говори много за промените както в държавата, така и в обществените нагласи.

В проучените молби много често се изтъква необходимостта от по-голяма църква, защото населението се е увеличило, а малкият храм не може да побере всички вярващи. Показателен в този случай е примерът с църквата „Св. Никола“ в Разград. Твърде малко се знае за съществувалия храм в града преди руско-турската война от 1828–1830 г. Различни податки ни дават основание да смятаме, че тя е издигната в края на XVII или началото на XVIII в., когато в Разград се заселва и усяда християнската общност. Явашов отбелязва, че тя е пострадала по време на войната и е била полуразрушена. След завръщането на българската общност от Бабадаг църквата е наново изградена и тържествено осветена през 1832 г. Тя е малка и, както пише Явашов, цялата „в земята“ и толкова ниска, че стряхата на църквата се е стигала с ръце, а на нея мъжете са закачали чибуците си [Явашов, А. 1930, с. 172]. Малката църквичка скоро става твърде тясна за българската общност в града и за нарасналото ѝ самочувствие. Интересна дописка от 1859 г. във вестник „България“ излага подбудите на местните жители. В нея се разказва как на един от църковните празници малкият храм дотолкова се изпълнил с хора, че всеки се притискал в другия. Сред тях бил и някой си г-н Станчо, който се проврял измежду тълпата, за да си вземе миро. Връщайки се на мястото си забелязал, че на копчето на палтото му се бил провесил часовник, който се оказал на бащата на Анание Явашов²⁵. Тази случка се счита за оправдание от местните първенци, че им е нужен нов, по-голям храм, който спокойно и без смущения да побира увеличилото се българско население в кадийския град. В издадения по-късно ферман ясно се заявява, че черквата в Разград „била на срутване, а освен това и недостатъчна за съществуващото население“ [Явашов, А. 1930, с. 131].

Малка била църквата и за жителите на Осман пазар. Сходна нужда от ремонт и разширяване на църковното пространство заявяват и жителите немюсюлмани в казалийския център Осман пазар през 1858 г. Причините са сходни – недостатъчност на църковното пространство да побере всички християни от града и влошено състояние на конструкцията на сградата²⁶. За разлика от другите два кадийски центъра, появата на църковен храм в Осман пазар е по-трудно проследима. В османски документи от края на XVII и началото на XVIII в., представляващи молби (арзухали) на константинополските патриарси до султана във връзка с отстраняване на пречки при събиране на църковните данъци, с права на духовенството и назначаване на ново такова [Андреев, С., Калицин, М., Мутафова, К. 2009, с. 199, 201, 216–217, 219–220, 236–237, док. № 11, 12, 20, 21, 22, 31], не се откриват податки за съществуващ в града християнски храм. В подкрепа на предположението за съществуването на такъв могат да се посочат, макар и по-късните, сведения на френския пътешественик д-р Ами Буе, който посещава Осман пазар през 1837 г. и отбелязва наличието на „две джамии с минарета и една гръцка черква“ [Френ-

²⁵ В. България, г. I, бр. 39, 19 декември 1859, с. 155.

²⁶ BOA – İstanbul, I.NR. 165/8893, л. 4.

ски пътеписи, 1981, с. 292]. Първото споменаване на свещеник в града е в джизие регистър от началото на XVIII в., в който сред данъкоплатците на касабата Осман пазар е отбелязан *Ağon, sin na papaз*²⁷. Немюсюлманите са регистрирани към махалата, записана непосредствено след: Каза Ала килиса, махала на самата спомената касаба. Макар за махалата да е отбелязано, че е обитавана от местни и преминаващи търговци на дребно, а анализът на името да предполага арменски произход, наличието му в града по времето на регистрацията показва осигуреността на кадийския център, поне за определен период, от християнски духовник.

Изследвания на М. Тошев уплътняват представата за свещениците, служили в града. В записките на врачанския търговец хаджи Тодораки Цанев от 1803 г. се отбелязва, че на Божи гроб се запознал с хаджи поп Хрисант от Осман пазар [Тошев, М. 2010, с. 14–15.]. В своята книга за Омуртаг Л. Стефанов дава сведения за църковен предмет – сребърен потир от 1769 г. с гръцки надпис [Стефанов, Л. 1935, с. 35], който е и първото споменаване за някаква църковна утвар в града. За съжаление действащият днес храм в Омуртаг е на няколко пъти ограбван, като сред откраднатите вещи е и този сребърен потир. Неразчетеният върху него надпис оставя след себе си редица въпросителни, както и тази дали е бил част от реликвите в действащ през XVIII в. християнски храм. Въпреки това, с известни уговорки, може да заключим, че тези две сведения са отправни точки, върху които може да основем заключението си за съществуваща през втората половина на XVIII в. християнска църква в Осман пазар.

В контекста на мотивите, изтъквани в другите два кадийски центъра, християнското население на Ески Джума по сходен начин инициира изграждането на нов храм в града. През 1818 г. започва строежът на първия известен храм в дн. гр. Търговище. Този велик за общността момент е запечатан върху първата черковна кондика: „1872 г., септември в 18 ден. Да са знай кату са правеше черкувата кой дал пари“ [Ескиджумайска кондика 2006, с. 240]. Няколко десетилетия по-късно (1831 г.) ескиджумайската общественост подема строежа на нов храм, който да замени стария. И двете сгради са малки, полувкопани, без кубета и камбанария. През 1848 г. храмът изгаря при пожар. Християнската общност без колебание започва изграждането на нов, който е тържествено осветен през 1851 г. Строителството му е поверено на известния тревненски майстор Димитър Сергюв, който през 1834 г. изгражда черквата „Св. св. Петър и Павел“ в Котел. Храмът трябвало да бъде голям, за да демонстрира икономическата мощ и влиянието на ескиджумайските първенци в региона. Местната легенда гласи, че Димитър Сергюв проектира толкова мащабен храм, че когато започва неговото издигане, местните мюсюлмани спират строителството с аргумента, че от прозорците на емпорията ще се виждат ханъмите по дворищата им [Тулешков, Н. 2002, с. 14].

Доколко е вярна легендата виждаме в запазен документ от 1850 г. относно това преустройство на ескиджумайския храм²⁸. Въпреки изричното упоменаване в султанските фермани, разрешаващи строежа на църкви, да не се пречи на християнското население при издигането на духовната обител, молбата на местното население е върната за корекция. А мотивът за това е много точно определен. Централната власт се съмнява, че пожарът, който е нанесъл щети на храма и поради който населението иска разширение и възстановяване на черквата, е умишлен. В крайна сметка от османския документ, касаещ възстановяването на храма в Ески Джума след избухнал пожар в града, разбираме, че властта възпира надграждане на втори етаж и иска възстановяване в предишния ѝ вид, но никъде не става дума за опасенията на местното мюсюлманско население, както се твърди в популярната легенда.

Дали е имало недоволство сред ескиджумайските мюсюлмански първенци и това е допринесло за решението на османската власт, може само да гадаем. Не са малко примерите из българските земи, които показват, че понякога подобни протести довеждат до спирането на

²⁷ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Ориенталски отдел, ОАК 13/60, л. 116-136. Поименният опис на населението е преведен от М. Калицин и публикуван [Андреев, С., Калицин, М., Мутафова, К. 2009, с. 276–278, док. № 49].

²⁸ BOA – İstanbul, HR. MKT. d. 32/37.

строежа на християнски храм [Градева, Р. 2008, с. 157–158; Манолова-Николова, Н. 2016]. Пример за това е църквата в Пазарджик, за която майсторът възнамерява да има и купол, но не му е разрешено да го изгради [Манолова-Николова, Н. 2016, с. 80]. В повечето случаи обаче явно става въпрос за даването на допълнителни парични суми от инициаторите на строежа. Като пример за това може да се посочи отново храмът в Пазарджик, чийто строеж е спрял от местните мюсюлмани и за възобновяването на който са били дадени 15 000 гроша на някой си Ахмед бей [Манолова-Николова, Н. 2016, с. 80]. Не е известно как са се развили събитията в Търговище, но фактът, че църквата е завършена и осветена през 1851 г., показва, че християнската общност е получила „съгласието“ на местните мюсюлмани по един или друг начин.

Сходни са основанията и на мюсюлманските първенци в Хезарград, когато българската общност подема преустройството на стария си храм. Явашов изтъква, че височината на сградата е намалена с един аршин. Причината са протестите на турското население, особено на някой си Ибойлу х. Хасан, който с още няколко турци се явява пред каймакама и заявява, че от височината на църквата щяло да се вижда всичко в техните дворове и поради това ще трябва заедно със семействата си да се изселят от махалата [Явашов, А. 1930, с. 132].

Немалка трудност, пред която се изправят българските общини по места, решили да издигнат свой храм, е осигуряването на парични средства. Доброволният труд и съпричастността на населението от околните села са важна част от процеса, но често са недостатъчни. Издействаното на всички разрешения за строеж, издръжката на официалните лица, които идват на място, за да проверят нещата, са все разходи, които трябва да се заплатят. Както изтъква Н. Манолова-Николова, средствата, които са необходими за всичко това, са различни. В тях освен сумите за поредицата изготвяни документи влизат и разходи за закупуване на мястото за строеж, за материалите, за майсторите строителите, за зографите, допълнителни разходи за църковна утвар, за богослужбена и друга литература [Манолова-Николова, Н. 2016, с. 58–59, 73]. Най-често набавянето на финансови средства се осъществява чрез дарения на членовете от самата общност. В тази връзка изключително интересен и показателен е един документ, касаещ строежа на църква в разградското село Кривня от 1871–1872 г. В него подробно са изброени имената на хората и сумите, които предоставят за изграждането на храма.

Преди да пристъпим към представянето им, важно е да поясним конфесионалния характер на селището от това време и финансовите му възможности. Най-близкият по време документ, с който разполагаме, е салнаме (годишник) на Дунавския вилает от 1873 г. От него става ясно, че през 70-те години в селото живеят 75 мюсюлмански и 46 християнски домакинства [Tuna vilâyet-i 1873, s. 145]. По-ранните документи от средата на века също ясно показват, че става въпрос за смесено от религиозна гледна точка селище. Що се касае до икономическите му възможности, теметтуат дефтерът е най-добрият източник за това. Регистърът разкрива пред нас християнско население, което изцяло се занимава и разчита за препитанието си на земеделието. Именно този му поминък предопределя и сравнително високите годишни доходи – тенденция, характерна за региона като цяло [Неделчева, Н. 2019, с. 286–301]. Средният годишен доход на българската общност в селото за 1845 г. възлиза на 1069 гроша, докато на мюсюлманската е 751 гроша²⁹. Това нарежда селото и в частност българското му население сред средно заможните общности в голямата нахия Кара Лом.

Връщайки се отново към разглеждания документ и в контекста на гореизказаното, бихме могли да отбележим, че пред нас е кешиф дефтер³⁰ на относително заможна общност (спрямо останалите около нея) с преобладаващо земеделско население. Аграрната насоченост на общността обаче не ѝ пречи да бъде с будно съзнание и да инициира издействането на собствен храм. В документа е направен списък на всички, които даряват пари за това богоугодно дело, както и самите суми, които всеки един ще предостави. Общата сума, която е събрана, възлиза на 17 600 гроша. Интересно е да се отбележи, че на първо място е вписана сумата от касата на

²⁹ BOA – İstanbul, ML. VRD. TMT.d, 12062.

³⁰ BOA – İstanbul, I.HR. 252/14959, л. 7, с.2.

старото школо (500 گروشه عتيق) 500 гроша. Това потвърждава мнението на редица изследователи, че разходите за строеж и ремонт са посрещани не само от християнското население, но и от църковните и школски каси, с изричното позволение обаче на местните жители. След нея започва изброяване на сумите на местните хора, по всяка вероятност местния елит, като на първо място е вписан този с най-голямо дарение – Гани, син на Влад, който е заявил, че ще даде 1 500 гроша. Сред дарителите е и свещеникът в селото поп Герги, който е заявил, че ще даде 500 гроша.

Основните данни – име и дължимата сума – са вписани най-вероятно от писаря, ангажиран с изписването на документа. При анализа обаче прави впечатление, че под всяка сума, с друг почерк на кирилица, са вписани пояснения като „борчлии“, „това ми е боруч“, „ша ти дам“, „има да ти давам“ и „платец“. Различните почерци, изписване и формулировка дават основание да мислим, че по всяка вероятност това са вписвания направени собственоръчно или поне на няколко грамотни от селото хора. Те показват дали лицето вече е заплатило сумата, която е заявило, че ще даде, или му е борч, тоест предстои да предостави. На практика събирането на необходимите средства, както изтъква и Н. Манолова-Николова, тяхното даряване и изплащане е процес, който протича бавно и продължително, и много често част от тези дарения се записват като дълг към църквата [Манолова-Николова, Н. 2016, с. 81].

Без съмнение сумите, вложени в църковните градежи, са значителни. Представа за това колко е нужно за издигането на един храм могат да ни дадат примерите от други региони. Така например за копривщенската църква „Св. Николай“ са дадени 290 735 гроша, за шуменската църква през 1830–1831 г. са похарчени 147 724 гроша и пр. [Манолова-Николова, Н. 2016, с. 79]. Изхождайки от проучените сведения за църковно строителство в периода 30-те–40-те години на XIX в., Н. Манолова-Николова изтъква, че средно за една църква са похарчвани минимално около 20 000 гроша. В тази връзка тя заключава, че за построяването, зографисването и издействането на 178-те проучени от нея храма са изразходвани най-малко около 3 560 000 гроша и то само за едно десетилетие [Манолова-Николова, Н. 2016, с. 81].

Строителството и ремонтът на храмове в изследваните от нас градски центрове и села през 50–70-те години на XIX в. показват явното разчупване на старите стереотипи и традиции в османската държава и в самото общество спрямо християнския храм и християнското население като цяло. Заедно с това църквите от периода са явен признак за нарасналото самочувствие и благосъстоянието на българското население, което чрез храма заявява по един категоричен начин мястото си в това „ново“ общество.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори / Sources

Андреев, С., Калицин, М., Мутафова, К. 2009 – С. Андреев, М. Калицин, К. Мутафова. Извори за историята на град Омуртаг, Т. 1, Османски документи XV–XVII, В. Търново 2009 [S. Andreev, M. Kalitsin, K. Mutafova. Izvori za istoriyata na grad Omurtag. T. 1, Osmanski dokumenti XV–XVII vek. V. Tarnovo, 2009].

Ескиджумайска кондика 2006 – Ескиджумайска (Търговишка) църковна кондика. София, 2006. [Eskidzhumayska (Targovishtka) tsarkovna kondika. Sofia, 2006].

Пътища и пътешественици 1982 – Пътища и пътешественици XIV–XIX век. Под ред. на Г. Джагаров, Г. Цанев, Ефр. Карамфилов и др. София, 1982. [Patishhta i pateshestvenitsi XIV–XIX vek. Pod red. na G. Dzhagarov, G. Tsanev, Efr. Karamfilov i dr. Sofia, 1982].

ТИБИ, Т. 3 – Турски извори за българската история. Т. III. Под ред. на Б. Цветкова и А. Разбойников. София, 1972. [Turski izvori za balgarskata istoria. T. III. Pod red. Na B. Tsvetkova i A. Razboynikov. Sofia, 1972].

Френски пътеписи 1981 – Френски пътеписи за Балканите. Т. 4. София, 1981. [Frenski patepisi za Balkanite. T. 4. Sofia, 1981].

370 Numaralı 2002 – 370 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum İli Defteri (937/1530). Cilt II, Ankara 2002, s. 97 – 111.

Tuna vilâyet-i 1873 – Tuna vilâyet-i salname-yı 1873 < <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89092610369&view=lup&seq=180> , достъпен септември 2021 >

BOA – İstanbul, TD 771.

BOA – İstanbul, ML. VRD. TMT.d, 12028; ML. VRD. TMT.d, 11940; ML. VRD. TMT.d, 11958; ML. VRD. TMT.d, 11961; ML. VRD. TMT.d, 11966; ML. VRD. TMT.d, 11969; ML. VRD. TMT.d, 11970; ML. VRD. TMT.d, 11971; ML. VRD. TMT.d, 11972; ML. VRD. TMT.d, 11973.

BOA – İstanbul, ML. VRD. TMT.d, 11902.

BOA – İstanbul, ML. VRD. TMT.d, 12062.

BOA – İstanbul, I.HR. 233/13723.

BOA – İstanbul, I.HR. 197/11199.

BOA – İstanbul, I.HR. 165/8839.

BOA – İstanbul, I.HR. 165/8893.

BOA – İstanbul, HR.MKT.d. 32/37.

BOA – İstanbul, I.HR. 252/14959.

Периодичен печат / Newspapers

В. България, г. I, бр. 39, 19 декември 1859, с. 155. [V. Bulgariya, g. I, br. 39, 19 dekemvri 1859, s. 155].

Публикации / Publications

Градева, Р. 2008 – Р. Градева. За немюсюлманите и техните храмове в османските владения: някои наблюдения върху процедурите по получаване на разрешения за ремонт и поправка на немюсюлманските култови сгради през пред-Танзиматския период. – В: Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева, Част 1. София, 2008, 126–163. [R. Gradeva, Za nemyusyulmanite i tehните hramove v osmanskite vladeniya: nyakoi nablyudeniya varhu protsedurite po poluchavane na razresheniya za remont i popravka na nemyusyulmanskite kultovi sgradi prez pred-Tanzimatskiya period. – V: Etnicheski i kulturni prostranstva na Balkanite. Sbornik v chest na prof. Tsvetana Georgieva, Chast 1. Sofia, 2008, 126–163].

Джафер, А., Салим, М. 2019 – А. Джафер, М. Салим. За историята на основаването на Ески Джума и Осман Пазар до избора им на центрове на нахии. – В: Годишника на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Година II (XXXIV), 2018, бр. 2. Изследвания в чест на 60-годишнината на проф. д-р Красимира Мутаfoва. Велико Търново, 2019, 163–178. [A. Dzhafer, M. Salim. Za istoriyata na osnovavaneto na Eski Dzhuma i Osman Pazar do izbora im na tsentrove na nahii. – V: Godishnika na Istoricheskia fakultet na VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Godina II (XXXIV), 2018, br. 2. Izsledvania v chest na 60-godishninata na prof. d-r Krasimira Mutafova. Veliko Tarnovo, 2019, 163–178].

Джафер, А., Салим, М. 2021 – А. Джафер, М. Салим. Ескиджумайският панаир център за стопански и културен диалог през XIX век. Шумен, 2021. [A. Dzhafer, M. Salim. Eskidzhumayskiyat panair tsentar za stopanski i kulturen dialog prez XIX vek. Shumen, 2021].

Иванова, Е., Ганчева, Д. 2007 – Е. Иванова, Д. Ганчева. Църквата „Св. Николай Чудотворец“ в Разград (Историческо развитие, архитектура, живопис и дърворезба). – В: Изследвания в памет на акад. Анание Явашов. Сборник статии от научна конференция, посветена на 150-годишнината от неговото рождение, Разград, 25 октомври 2005. София, 2007, 156–160. [E. Ivanova, D. Gancheva. Tsarkvata „Sv. Nikolay Chudotvoretz“ v Razgrad (Istoricheskio razvitie, arhitektura, zhivopis i darvorezba). – V: Izsledvania v pamet na akad. Ananie Yavashov. Sbornik statii ot nauchna konferentsiya, posvetena na 150-godishninata ot negovoto rozhdenie, Razgrad, 25 oktombri 2005. Sofia, 2007, 156–160].

Иванова, С. 2006 – С. Иванова. Преди да се роди българският милет. – В: Държава и църква – църква и държава в Българската история. Сборник по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия. София, 2006, 135–184. [S. Ivanova. Predi da se rodi balgarskiyat millet. – V: Darzhava i tsarkva – tsarkva i darzhava v Balgarskata istoria. Sbornik po sluchay 135-godishninata ot uchredyavaneto na Balgarskata ekzarhia. Sofia, 2006, 135–184].

Кийл, М., 2017 – М. Кийл. Ески Джума (Търговище). – В: Кийл, М. България под османска власт. Събрани съчинения. София, 2017, 695–697. [Mahiel Kiyil. Eski Djuma (Targovishte). – V: M. Kiyil. Balgariya pod osmanska vlast. Sabrani sachineniya. Sofia, 2017, 695–697].

Ковачев, Р. 2009 – Р. Ковачев. Самата Ески Джума (Търговище) в османски описи от XVI – XVII в. – В: Известия на Исторически музей – Търговище т. II, Търговище 2009. [R. Kovachev. Samata Eski Djumaya (gr. Targovishte) v osmanski opisi ot XVI–XVII vek. – In: İzvestiya na İstoricheskiya Muzey – Targovishte, t. II, Targovishte, 2009].

Манолова-Николова, Н. 2012 – Н. Манолова-Николова. Храмове и политика: българското църковно строителство (1812–1821). – В: Българското възрожденско общество, проблеми, борби и постижения, АИ „Проф. М. Дринов”. София, 2012, 104–114. [N. Manolova-Nikolova. Hramove i politika: balgarskoto tsarkovno stroitelstvo (1812–1821). – V: Balgarskoto vazrozhdensko obshtestvo, problemi, borbi i postizheniya, AI „Prof. M. Drinov”. Sofia, 2012, 104–114].

Манолова-Николова, Н. 2016 – Н. Манолова-Николова. Българите, църковното строителство и религиозната литература (30 – 40-те години на XIX век). София, 2016. [N. Manolova-Nikolova. Balgarite, tsarkovnoto stroitelstvo i religioznata literatura (30 – 40-te godini na XIX vek). Sofia, 2016].

Мутафова, К. 2013 – К. Мутафова. Религия и идентичност (християнство и ислям) по българските земи в османската документация от XV–XVIII век. Велико Търново: “Faber”. [K. Mutafova, Religiya i identichnost (hristiyanstvo i islyam) po balgarskite zemi v osmanskata dokumentatsiya ot XV–XVIII vek. Veliko Tarnovo: “Faber”].

Неделчева, Н. 2019 – Н. Неделчева. Земеделци в Делиормана (по примера на селища в нахия Кара Лом). – В: Сб. „Добруджа. Юбилеен сборник 120 години музейно дело в Силистра“, т. 33, 2019, 286–301. [N. Nedelcheva. Zemedelci v Deliormana (po primera na selishta v nahiya Kara Lom). – V: Sb. „Dobrudzha. Yubileen sbornik 120 godini muzeyno delo v Silistra“, t. 33, 2019, 286–301].

Овчарова, М. 2002 – М. Овчарова. „Старата черква“ – символ на солидарността на българската общност в търговище. – В: Храм „Успение Пресветия Богородици“ Търговище. Сборник доклади от национална научна конференция, посветена на 150-годишнината от построяването на храма (Търговище, 17 август 2011 година). София, 2002, с. 51–54. [M. Ovcharova. „Starata cherkva“ – simvol na solidarnostta na balgarskata obshtnost v Targovishte. – V: Hram „Uspenie Presvetiya Bogoroditsi“ Targovishte. Sbornik dokladi ot natsionalna nauchna konferentsiya, posvetena na 150-godishninata ot postroyavaneto na hrama (Targovishte, 17 avgust 2011 godina). Sofia, 2002, s. 51–54].

Стефанов, Л. 1935 – Л. Стефанов. Град Омуртаг. Принос към историята на града. Омуртаг, 1935. [L. Stefanov. Grad Omurtag. Prinost kam istoriyata na grada. Omurtag, 1935].

Събев, О. 2002 – О. Събев. Общество и църква в Ески Джумая (Търговище) през Възраждането. – В: Храм „Успение Пресветия Богородици“ Търговище. Сб. Доклади от Национална научна конференция, посветена на 150 годишнината от построяването на храма. С., 2002, с. 61–64. [O. Sibev. Obshtestvo i tsarkva v Eski Cuma (Tagovishte) prez Vazrajdaneto. – In: Hram “Uspenie Prosvetiya Bogoroditsi” Tırgovishte, Sofia, 2002, s. 61–64].

Тодорова, О. 1997 – О. Тодорова. Православната църква и българите XV–XVIII в. София, 1997. [O. Todorova. Pravoslavnata tsarkva i balgarite XV–XVIII v. Sofia, 1997].

Тошев, М. 2010 – М. Тошев. Църквата Свети Великомъченик Димитрий в град Омуртаг. Велико Търново, 2010. [M. Toshev. Tsarkvata Sveti Velikomachenik Dimitriy v grad Omurtag. Veliko Tarnovo, 2010].

Тулешков, Н. 2002 – Н. Тулешков. Църквата „Успение Пресветия Богородици“ в град Търговище. – В: Храм „Успение Пресветия Богородици“ Търговище. Сборник доклади от национална научна конференция, посветена на 150-годишнината от построяването на храма (Търговище, 17 август 2011 година). София, 2002, 9–24. [N. Tuleshkov. Cherkvata „Uspenie Presvetiya Bogoroditsi“ v grad Targovishte. – V: Hram „Uspenie Presvetiya Bogoroditsi“ Targovishte. Sbornik dokladi ot natsionalna nauchna konferentsiya, posvetena na 150-godishninata ot postroyavaneto na hrama (Targovishte, 17 avgust 2011 godina). Sofia, 2002, 9–24].

Тютюнджиев, И. 2007 – И. Тютюнджиев. Търновският епископат XII–XXI в., Велико Търново, 2007. [I. Tyutyundzhiev. Tarnovskiyat episkopat XII–XXI v., Veliko Tarnovo, 2007].

Явашов, А. 1930 – А. Явашов. Разград: неговото археологическо и историческо минало. Разград, 1930. [A. Yavashov. Razgrad: negovoto arheologicheskoto i istoricheskoto minalo. Razgrad, 1930].

Autekin, E. A. 2021 – E. Attila Aytekin Üretim Düzenleme İsyarı: Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Meselesi – Arazi Hukuku ve Köylülük. Ankara, 2022.

Gökbilgin, T., M. 2008 – Gökbilgin, T. M. Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan. İstanbul, 2008.

Kayapınar, A., Erdoğan Özönlü, E. 2015 – A. Kayapınar, E., Erdoğan Özönlü. Mihaloğulları’na Ait 1586 Tarihli Akıncı Defteri. Ankara, 2015.

Koyuncu, A. 2014 – A. Koyuncu. Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği. Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ. Yıl: 12, Bahar 2014, Sayı: 16, ss. 54–55.

Yılmaz, H. H. 2021 – H. H. Yılmaz. T.C. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Doktora Tezi XVI. YY Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Şumnu Kazasının Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Afyonkarahisarç 2021. Под печат

Съкращения / List of Abbreviations

ТИБИ – Турски извори за българската история. [Turski izvori za balgarskata istoriya].

ВОА – İstanbul – Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul.